

Az utazás, mint szociális státuszbeli változás szemiotikai jelei

Mint ezt Levi-Strauss is hangsúlyozza, az utazás többnyire nemcsak térbeli, hanem *szociális helyzetváltozás* is. Vannak ugyan, akik gondosan ügyelnek arra, hogy közelebb vagy távolabb utazva a térben nagyjából ugyanolyan körülmények közé kerüljenek, a megszokott társadalmi státuszuknak megfelelő ellátást kapják, s a hierarchikusan tagolt társadalmak többé-kevésbé mindig is biztosítani próbálták az ilyen utazás (és a státuszuknak megfelelő ellátás) lehetőségét. Ám már maga az a tény, hogy az egyes társadalmak fejlettségében, életszínvonalában, lehetőségeiben különbségek vannak, (továbbá, hogy a kulturális különbségek miatti idegenség-érzés is le-, vagy éppen felminősítheti az idegen környezetet) szükségképpen azzal jár, hogy egyes, az utazás során tapasztalt körülmények a megszokottnál gyengébb színvonalúnak, kellemetlennek, mások lenyűgözőnek, elkápráztatónak tűnhetnek. Így az utazó nagyon gyakran akarva-akaratlan azt érzi, hogy az idegenben a saját társadalmi helyzeténél alacsonyabb vagy éppen magasabb helyzetbe került. Az útra indulók között – amióta egyáltalán utazásról és társadalmi státuszkülönbségekről beszélhetünk – mindig jelen volt az ilyen státuszváltás átélésének *tudatos szándéka* is¹.

Az alábbi tanulmányban először megvizsgáljuk, hogy *milyen módokon* jelenthet szociális státuszváltozást az utazás, s milyen tipikus *motivációkkal* kapcsolódik ez össze; a tanulmány második részében pedig a szociális státuszváltozás szemiotikai, elsősorban *vizuális jeleit* próbáljuk bemutatni: azt írjuk le, hogy a (vizuális) jelek milyen *rendszer*e közvetíti az utazó számára a státuszkülönbség élményét.

Az elemzésben felhasználtuk a természetesen rendelkezésünkre álló személyes tapasztalatokon túl utazási irodák reklámanyagait, az Internetes képmegosztó file-okon megjelenő úti beszámolók és egyéb, ma már történeti, tudományos dokumentumnak számító úti beszámolók kép-, és szöveganyagát. Az elemzés közvetlen tárgyául eléggé magától értetődően kínálkozott a fotó műfaja, mint a tizenkilencedik század második fele óta az utazás legfőbb dokumentációs eszköze. (Természetesen a naplóval, útleírással illetve a mozgóképes-, és hangrögzítéssel együtt). Nem foglalkozunk a fényképezés technikájának változásával a lemezre való képrögzítéstől a filmtekercsen át a digitális technikákig vagy éppen a mobiltelefonnal való fotózásig, a fekete-fehértől a legkülönbözőbb színes technikákig: itt mindezek közös aspektusán van a hangsúly, a képrögzítésen, illetve azon, ami miatt ez az utazás, mint szociális státuszváltozás dokumentálásának eszköze lehet: *mi látható a képen, mi örökítődik meg rajta és milyen megfontolásból készülhetett a kép, milyen szándék húzódnak meg a megörökítés*

¹ Arról ugyan vita folyt a turizmusról szóló irodalomban, hogy a Hans Magnus Enzensberger által felvetett “menekülés” fogalom mennyire írja le pontosan a (modernkori) turisták attitűdjét, a más közegbe kerülés szándékos felvállalása azonban mindenképpen gyakori. Mint Szijártó Zsolt írja: “a nyaralás, a szabadság terei sajátos *ellenvilágokként* definiálhatók, ahol az életvezetés korábbi standardjai, konvenciói, bizonyosságai

aktusa mögött. Minderről –a fotó objektív és szubjektív aspektusairól -- gazdag elemzési anyag található a vizuális antropológia módszertanában. (Lásd például: Sontag, Susan: A fényképezésről. Európa, Bp. 1981, Barthes, Roland: Világoskamra, Európa, Bp. 1985; Flusser, Vilém: A fotográfia filozófiája, Bp. 1990, Tartóshullám—Belvedere, 1990; Boglár Lajos: Vizuális antropológia, Filmkultúra, 1973, pp 56-59; Bán András--Forgács Péter (szerk.): Vizuális antropológiai kutatás munkafüzetek I-III, 1984, Bp. Művelődéskutató Intézet; Kunt Ernő: Fotóantropológia, Árkádium, Miskolc, 1995; Gayer Zoltán: Fényképaktusok. Amatörképek a rendszerváltás előtt és után, Replika, 33. Bán András (szerk.): Körülírt képek, Fényképezés és kultúrakutatás, Miskolc--Bp. 1999, Miskolci Galéria—Magyar Művelődési Intézet). A turizmusnak is jelentős antropológiai irodalma van², Magyarországon főleg Fejős Zoltán és Szijártó Zsolt munkásságának köszönhetően (Lásd például Fejős Zoltán (szerk.): A turizmus mint kulturális rendszer, 1998, Bp. Néprajzi Múzeum, Fejős Zoltán—Szijártó Zsolt (szerk.): Turizmus és kommunikáció, Bp. Pécs, 2000, Néprajzi Múzeum—PPE Kommunikáció Tanszék, Fejős Zoltán (szerk.): Idő és antropológia, Bp. Osiris, 2000). E kérdéskörök összefüggéseire most nem térünk ki, csupán a státuszváltás élményének összetevőire szorítkozunk³.

Az utazás mint társadalmi státuszváltás típusai

Utazás “felfelé”

A szociális státuszváltás az utazás velejárója, és sokszor az utazás elsődleges céljává is válhat, hogy az utazó saját, megszokott, otthoni közegéből az utazás során az idegen viszonyok között saját társadalmi státuszánál magasabb helyzetbe kerüljön. (A térbeli utazás fontos szimbolikus iránya a *felfelé* vezető út: a hegyek megmászása a nehézségeken való felülkerekedés élményén túl gyakran a megigazulás -- lásd például a Máhábhárátá végkifejletét-- , vagy a társadalom fölé kerülés szimbóluma is -- a hegytetőre-építkezéshez is gyakran társul a szociális értelemben felső helyzet kifejezésének igénye, a többiekre felülről letekintés lehetőségével együtt). A Magyarországhoz hasonló, túlságosan főváros-centrikus országokban a “*felmegyek Budapestre*” (Bécsbe, Párizsba, Moszkvába, stb.) kifejezés is azt jelzi, hogy az utazás egy *magasabb státuszú* helyre történik.

1. Az ilyen utazásnak gyakran az a közvetlen célja, de legalább is gyakori következménye, hogy az utazó egy, *a magáénál legalábbis egyes szempontokból magasabbra értékelt közeg világában megmártóznán, annak magasabb státuszából valamit magához kapcsol*, (a szent helyek zarándokai a *spirituális értelemben* magasabb világ “érintéséből” részesülnek, így lesz magasabb státuszú: hodzsa vagy hadzsi, -- pusztán az utazás ténye által -- aki megjárta Mekktát; s relatíve büntelen – feloldozott – , tehát addigi helyzeténél szintén magasabb státuszú, a

feloldódnak, s más szabályok, konstrukciós elvek érvényesülnek mint a mindennapi életben.” (Szijártó in: Fejős-Szijártó 2000, p. 10)

² A kultúrák találkozása pedig az *egész* kulturális antropológia alapélménye és tudományos elemzéseinek egyik legfőbb tárgya.

keresztény zarándok is). Ha mást nem, fontos, olykor exkluzív jellegű információkat hoz magával “odafentről” az utazó, (részesülvén így afféle kiváltságokból, amelyenekből a világfán a felső világba felszálló, s onnan az “égi tudás” darabkái magukkal hozó sámánok; a szellemek, istenek “fentjébe” révedő jósök, orákulumok); s ha a modern világ utazóinak a “felsőbb helyekről” megszerzett többlettudásai világibb jellegűek is, ezek természetesen szintén jelentős státusznövelők lehetnek. Az utazás egyik célja tehát gyakran az ilyenfajta *részesedés* olyan világokból, amelyeket az utazó saját világánál magasabbra értékkel, s ezért mintának tekint. Európa keleti feléből évszázadok óta ilyen motivációja is van a Nyugatra utazásnak. Ez az utazástípus a legtöbbször a perifériák és a centrumok viszonyában jön létre: a centrumok többnyire minták a perifériák számára⁴.

Az sem ritka azonban, hogy egy-egy periférián létrejön valamilyen különlegesség, amely magas értékre tesz szert, s akkor az utazás célpontja a korábbi periféria lesz (amely – legalábbis egy értelemben – különlegessége révén maga is centrumhelyzetűvé válik). A kereszténység születésekor Palesztina Rómához képest ugyancsak periférikus helyzetű volt (s gazdasági, politikai értelemben a terület mindenkori kereskedelmi fontossága ellenére az is maradt), a kereszténység elterjedésével azonban (spirituálisan) centrumhelyzetűvé, s a fenti értelemben vonzó utazási célponttá vált – még Róma lakosai számára is. A “magasabb értéket” sok minden hordozhatja: ilyen természetű utazási célpontok lehetnek a civilizatórikus fejlődés központjai, a kor legfrissebb technikai csodáival, divatdiktáló életformáival; a gazdaság, a pénzvilág centrumai vagy a katonai-politikai erőközpontok, amelyek a világot (s például az utazót kibocsátó periféria világát is) uraló hatalom büverejével rendelkeznek; felhalmozott kincsek tárházai, amelyek legalább hajdani hatalmi centrumok, birodalmak nagyságát őrzik, vagy a vallás, a művészet, a tudomány szempontjából meghatározó, kisugárzó hatású helyek, ahonnan szintén *mintát* kaphat s vihet magával az utazó. (Sok központ többel is rendelkezik e sajátosságok közül, s ugyanazt a célpontot a különböző utazók egészen különböző célokkal kereshetik fel, ki gazdasági ötletekért, ki a művészeti vagy tudományos tanulás céljával, ki pedig azért, hogy olyan ismereteket szerezzen, amelyet aztán közvetlen hatalmi előnyökre válthat).

2. Egészen másfajta emelkedés-élményt biztosít az, amikor nem a célország a magasabb státuszú, (nem feltétlenül az); hanem *az utazó mint személy kerül magasabb státuszú helyzetbe*. Ezt leginkább egyébként értelemszerűen éppen azokban az országokban szokta megkapni az utazó, amelyek kibocsátó országánál *alacsonyabb* státuszúak. Egyrészt ilyenkor a turista anyaországa kerül olyan relációba, amely a szegényebb--gazdagabb szembeállításban nem a “szegény”, hanem a “gazdag” oldalra sorolódik; s egy olyan társadalomhoz viszonyítva, amelynek az életszínvonala alacsonyabb, a viszonylag magasabb életszínvonalú társadalom minden polgára, így maga az utazó is a célországban többnyire legalább eggyel magasabb társadalmi kategóriába tartozna. Azokban a társadalmakban, amelyeket nagy belső életnívó-különbségek jellemeznek, különösen gyakori, hogy a turista (társadalmi státusza, képzettsége, fizetőereje révén) a társadalom valamelyik felső rétegével sorolódik egy

³ A turizmus általános kérdéseiről lásd például: MacCannell, 1976, Nash, 1984, Cohen, 1987, Urry, 1990

⁴ Az ilyen utazás egy szélsőséges változatát lásd Behrend, Heike: Ham Mukasa csodálkozik. Megjegyzések egy afrikai Angliában tett útjáról (1902)..(in Biczó, 2004. pp. 42-55)

kategóriába, s mivel sokhelyütt a turizmus az adott ország egyik legfőbb bevételi forrása, a turistát valóban “nagyon fontos személynek” tekintve, akkor is VIP-ellátásban, luxusellátásban részesítik, ha anyaországában a “kisemberek” között tartja számon magát. Talán mondani sem kell, hogy az utazással járó effajta státuszemelkedés igen vonzó motiváció sokak számára. Az egyik utazási iroda erre építve indítja útjait azzal a szlogennel, hogy “legyen pasa a pasák országában”, s számos iroda szakosodik éppen az ilyen fajta utakra. (Ráadásul jó néhány olyan ország, amely ezzel a fajta státuszemelkedéssel csalogat, -- Egyiptom, Tunézia, Marokkó, Törökország, stb. -- a történelemben valamelyik iszlám monarchia birodalmi központjaként valóban a “keleti kényelem”, a pompa olyan világát teremtette meg, amelynek legalább egyes elemeiben ma is tudják az utazót részesíteni) és az utazási irodák reklámanyagai kifejezetten a keleti kényelem és pompa vizuális megjelenítésére koncentrálnak, s verbális anyagaikat is a felső középosztályi státusszimbólumok uralják, a 4-5 csillagos szállodákkal, az “úri”, sőt: “királyi-császári” kiszolgálás, a kényelem hangsúlyozásával⁵, a testet kényeztető masszázs kiemelésével⁶, a szállodák által biztosított olyan szolgáltatásokkal (golf, squash, vitorlázás, játékkaszinó, stb.) amelyeket a “felső tízezer” életformájához szokás társítani.

Ennek a fajta vendéglátásnak egyik alfaja, amikor egészében szegény országok (lásd például Kubát) olyan szolgáltatásokkal veszik körül a turistát, amelyek a *helybeliek számára elérhetetlenek*; lezárt partszakaszokat biztosítanak számukra, olyan luxusételeket kapnak, amelyhez az adott ország polgárai nem férhetnek hozzá, stb. Ez fokozza a “kiváltságosság” érzetét, s minthogy a fogadó ország polgáraival szinte csak a kiszolgáló személyzet szerepkörében találkozik, az utazót mintegy a “gyarmattartó” pozíciójába helyezi.

Mostanában nagyon népszerűvé váló utazás-típus az “*all inclusive*” ellátás, amelyben a turistát valamiféle eszem-izsom ország szinte mesei elemként megjelenő képzetei kísértik; különösen meséssé válik az ilyen ellátás az olyan országból érkezők számára, ahol a szűkösségnek hosszú történelmi tapasztalatai vannak, és még a közeli generációk is ezt személyesen megtapasztalták: a kelet-európaiak körében ezért is válhatott jellemző fotótémává (főleg az ilyenfajta kínálatra való “rászabadulás” első éveiben) a svédasztalok választéka.

Sajátos válfaját képviselik a turistát időlegesen magasabb kasztba helyező utazásoknak a *luxus hajóutak*: ezek a külső környezettől elzártan, fizikailag is megközelíthetetlenül emelik az utazót egy magasabb státuszba, egy “fenti” világba; hasonlóan a Kuba-típusú turista-rezervátum luxusához; a megközelíthetlenség relatíve érvényesül elegáns szállodák esetében is, amelytől például fegyveres őrök tartják távol a külvilágot. Mindezekben az esetekben az utazó mintegy luxusszigeten érezheti magát: nem véletlen, hogy a nagyon

⁵ Ilyen élmény nem csak külföldi úton szerezhető. A *kastélyszállók* például országon belül is részesíthetik az utazót legalább néhány napra az úri-nemesi életformában; az utóbbi időben gyakorivá vált ajándék a kastélyszállóban eltöltendő hosszú hétvége; s gyakran reaktiválják a reprezentatív kastélyokat születésnapok, esküvők, nászutak, házassági évfordulók alkalmából is, mikoris a berendezéstől kezdve a kastély természeti környezetén át a hozzákapcsolódó történelmi múlt egészéig sok minden részt vesz abban, hogy az utazó valóban saját tapasztalatként élhesse át annak az életformának legalább egyes mozzanatait, amely a kastély hajdani, a legfelsőbb társadalmi réteghez tartozó lakóinak megadatott.

⁶ Az egyre népszerűbbé váló *wellness szolgáltatások* a test kényeztetésével ennek a fajta emelkedés-élménynek a lehetőségét is megteremtik a belföldi turizmusban is: a kiválasztott helyzet, a fizikai kényelem, a gondoskodó személyzet sokoldalúan sugallják a kiváltságosok közé tartozást (azoknak is, akik csak egy-egy hétre részesednek ezekből a kiváltságokból).

gazdagoknak a luxusnak éppen ezt a szimbólumát kínálják fel: “vásároljon saját szigetet magának”.

Némileg ismét más változata a felsőbb helyzet megélésének, amikor nem a turistaellátás, hanem maga a *másik (szegényebb) társadalommal való szembesülés* biztosítja ezt az élményt. A hatvanas-hetvenes-nyolcvanas években a Magyarországról Keletre (Erdélybe, Bulgáriába, Romániába, Szovjetunióba, stb. való) utazás során gyakran a magyar utazó került a gazdag nyugati rokon helyzetébe, (átélve annak ellenpontját, mint amit ő tapasztalt, amikor a gazdag nyugati rokonok jöttek Magyarországra): ebben az időszakban tipikusnak volt mondható, hogy az utazó hiánycikkeket, gyógyszereket, könyveket, élelmiszereket vitt magával; olyan árukat, amelyek a magyar kínálatban természetesen voltak, az ottani körülmények hiánygazdaságában azonban nagy kincsnek számítottak. Ez a fajta *adakozás* egyfelől persze természetes segítség, a szolidaritás megnyilvánulása is volt, de akarva-akaratlan azt is megerősítette az adakozóban, hogy ő maga egy jobban ellátott, gazdagabb, “fejlettebb” világ részese és képviselője.

A kibocsátó ország magasabb életszínvonalának előnyeit másképpen is lehet (utazóként) érvényesíteni. Sokan nem csak turistaként mozognak a gazdagabb és szegényebb világok között, hanem például mint nyugdíjasok, “megfelezik” tartózkodásukat anyaországuk és egy szerényebb életszínvonalú ország között, (vagy végképp átköltöznek az alacsonyabb státuszú országba), ahol nyugdíjuk jóval többet ér, s ahol általa a “szegényebb ország” előnyeiből gazdagon részesülhetnek. Magyarországon is nem kevesen élnek nyugat-európai vagy amerikai nyugdíjból, s még jellemzőbb, amikor nyugdíjasok ekként mediterrán, szubtrópusi éghajlatú “nyugdíjas-paradicsomokban”, a “világ napos felén” telepednek le (németek Törökországban, amerikaiak a karibi térségben, stb.)⁷

Mindezekben az esetekben az utazó –akár eleve ezzel a szándékkal utazik, akár nem – időlegesen átélheti azt, hogy a térbeli helyváltoztatás valamilyen módon emeli a társadalmi helyzetét. Nem ritka azonban az ellenirányú mozgás sem, amikor az ember “*lefelé irányuló*” státusváltást él át. Ez létrejöhet kényszerből és önként választott módon: természetesen egészen más motivációs háttért jelent ez is, az is.

Utazás “lefelé”

1. A társadalmi helyzet időleges csökkenését hozhatja magával az utazásnak az a formája, amelyet az imént éppen a magasabb társadalmi helyzetbe kerülés első altípusaként említettünk: a magasabb státuszú társadalom közegébe való utazás. Az utazó ugyan ilyenkor részesedik a “felsőbb világ” élményéből, s hazatérve ezt kamatoztathatja is, ugyanakkor ott tartózkodása során gyakran – éppen kibocsátó országa alacsonyabb státuszából, életszínvonalából, önmaga mérsékeltbb fizetőképességéből adódóan – *arra kényszerül, hogy a megszokottnál szerényebb színvonalon, az otthoninál alacsonyabb helyzetű szociális réteg lehetőség szintjén éljen. Az ilyen utazót gyakran a fogadóország képviselői is ennek megfelelően, alacsonyabb státuszú*

⁷ Ennek a fajta utazásnak persze sok más összetevője is van. Lásd ezzel kapcsolatban a rezidenciaturizmus, élménymigráció, jóléti migráció problémakörének tárgyalását Járosi Katalin: Felkerekedés egy másik világba c. írásában (Járosi in: Regio, 2006/3)

személyként kezelik. Amikor például Magyarországról a hatvanas-hetvenes években Nyugat-Európába utaztak otthon viszonylagosan középosztályinak mondható helyzetű emberek, a szűkös valutakeret és a fogadóországokban jóval magasabb árak következtében az itthoni, többé-kevésbé komfortos életkörülményekből sokkal rosszabb minőségű szálláshelyekre kerültek, megtapasztalták a szűkösség-takarékoskodás, akár az éhezés kényszerét, (a fogadóország szegényeinek helyzetét), miközben a javak bőségével, a technika fejlettségével, és sok esetben szociális lenézéssel szembesültek⁸. (Ausztriában például, amikor megindult a nyolcvanas években a nagy bevásárló turizmus, az osztrák üzletekben nem csak azért jelent meg magyarul a “Ne lopj” tábla, mert a kiutazók között valóban voltak, akik bűncselekményeket követtek el, hanem azért, mert az alacsonyabb életszínvonalú “keletiekéről” – azokat saját társadalmuk legalsó helyzetű csoportjaival azonosítva – ezt sokan eleve feltételezték). Szinte mindenkinek voltak-vannak ezekből az élethelyzetekből megalázó, az alacsonyabb státuszú társadalomból érkezés hendikepjét érzékeltető élményei.

2. Ugyanakkor az utazással alacsonyabb státuszú helyzetbe kerülni nem csak kényszerből lehet. A célország nyújtotta – és a hátrányoknál fontosabbnak ítélt --előnyök érdekében az említett Nyugatra utazók is *önként vállalták-vállalják* az időleges kellemetlenségeket, s az is fontos típusa a státuszváltó utazásnak, amikor valakit éppen a kellemetlenségek vállalása, a *kalandvágy, a próbatétel* motivál. (Ha említettük a hegyek meghódításának szimbolikus szerepét, hasonlóképp régi szimbolikus formája az utazásnak a föld mélyébe, barlangokba *alászállás*, -- az említett sámánutazás is éppúgy irányulhat az “alsó világba”, mint a felsőbe, s annak az Odüsszeuszhoz az útjából sem hiányzik az alvilágjárás, aki utazásai során egyébként is sokszor kerül saját – királyi – státuszánál alacsonyabb helyzetbe, a rangrejtést olykor szándékosan felvállalva).

A megszokott kényelem feladásával járó utazásnak különböző fokozatai vannak, (már maga a kempingezés is ezek közé tartozik), a “*hátizsákos turizmustól*” a *kalandtúrákon* át a *túlélő túrákig*. Többé-kevésbé mindegyik mögött ott áll a *tűrőképesség* próbára tételének motivációja. De vannak természetesen más motívumok is, például a különlegesség, a megszokottól, a *sablonossá válttól eltérő élmények* keresése: az egyik utazási iroda például a “ha unod az ipari turizmust...” jelszóval hirdeti alternatív útjait. Az utazó ezeken az utakon is infrastuktúra-hiánnyal, az elemi komfort hiányával, rossz minőségű szállásokkal, a csomagok cipelésének nehézségeivel találkozhat, az alapvető feltételekért meg kell küzdenie, de éppen ez az egyik cél: a megküzdés, a szegényes körülmények, a nehézségek megtapasztalása, az időleges “szegénység” (éppen mert önként választott), erőt is ad, *önbizalmat növel*. Ezt az érzést erősítik a veszély fokozásával járó (vagy azt imitáló) helyzetek: éjszakai gyalogtúrák, vadvízi evezés, egészen a valódi életveszéllyel járó körülmények vállalásáig.

3. Érintkezik ezzel a fajta “alászálló” turizmussal az utóbbi évtizedek egyre szélesebb kört mozgó abszurd utazási formája: a *katasztrófaturizmus*. Ebben nem a próbatételre esik a hangsúly, hanem éppen ellenkezőleg, a *kívülálló biztonságával és fölényével* szemlélheti valaki az élet veszélyeztetését; a természet romboló erejét, a civilizáció törékenységét; sőt, akár a háború pusztításait is. (Az utóbbi években a Balkán több országában is a turistalátványosságok

⁸ Még fokozottabb lehet az otthoni és a célországban megélhető státusz különbsége a korábban “harmadik

közé kerültek a kilencvenes évek háborújának nyomai). A mások szenvedéseinek turistaélménnyé válása igen ambivalens jelenség; egyfelől a későrómai, a gladiátorjátékok, kereszténymészárlások látványában perverz élvezetet lelő dekadens attitűd rokona, másfelől azonban megerősítheti a béke értékét, a szerencsés békében élők figyelmezteti a háborúk vagy a diktatúrák szörnyűségére, s ezáltal fontos emberi tapasztalat is lehet. (Hogy mire melyik oldala hat inkább, az már az egyéni jellem, alkat és előélet függvénye).

4. A fenti jelenséggel rokonítható az a “*szociológiai szemléletű*” turista-attitűd is, amelyben szintén benne van a mások szerencsétlen sorsán, az elmaradottságon való megütközés, felháborodás vagy szörnyülködés, (ami, mint a “felfelé” irányuló turizmus kapcsán láttuk, egyben a “mi ennél feljebb, tehát relatíve ’fent’ vagyunk” érzetét is nyújtja a szemlélőnek), de – s talán ez a fontosabb attitűd – sok esetben nem ez vezeti a turistát, hanem (akárcsak a “ha unod az ipari turizmust” típusú utak választói esetében) a kirakatvilággal szemben a “*valódi*” megtapasztalásának igénye, egyfajta szociális tudatosság. (Az utóbbi időben egyre több olyan speciális úttal találkozni, amely nyomornegyedekbe, a város érdekes részeire irányul (latin-amerikai favellák, Budapesten a Dzsumbuj, stb.)

5. A szociális tudatosság még magasabb fokát jelentik azok az utazások (ezek már inkább csak úgy sorolhatók a turizmus körébe, hogy mellesleg turistaélményeket is nyújtanak), amikor *önkéntesek, segítők, szociális munkások* utaznak egy valamilyen okból nehéz helyzetű (és a kibocsátó országénál értelemszerűen jóval alacsonyabb szintű körülményeket biztosító társadalomba, rövidebb, vagy akár hosszabb időre is felvállalva az otthoninál sokkal rosszabb élethelyzet nehézségeit. (Ennél az utazástípusnál is megtaláljuk szinte valamennyi eddig említett attitűdöt, ebben is benne lehet a fölényérzés átélése, a szociális lelkiismeret, az alternatív életlehetőség megélésének vagy a képességek fokozott próbára tételének igénye). (Az ilyen helyzetváltoztatások leggyakoribb célpontja Afrika, s a világ más, a legszegényebbek között számon tartott régiói). Ez a típusú utazás gyakran hosszabb idő eltöltését feltételezi és olykor végleges letelepedéssel jár (mint például Teréz anya vagy sok más misszionárius esetében); ilyenkor a lefelé irányuló szociális helyzetváltozás legtöbbször azért *egy olyan társadalmi szerep (misszió) megtalálásával párosul, amely egyáltalán nem tekinthető “lefelé” útnak.* (E szerepkör egy mérsékeltbb változatának tekinthető az is, amikor antropológusok hosszabb terepmunkán vesznek részt -- s az akcióantropológia esetében segítőként is --; beköltözve barlanglakásokba, menekülttáborokba, éhségek és járványok sújtotta területekre valamilyen szinten részt vesznek különböző alacsony helyzetű szociokulturális csoportok életében.

*

Összefoglalva az eddigieket: az utazásnak számos olyan motivációja lehet, ami szociális helyzetváltást feltételez. Ilyen a *különböző (kulturális, gazdasági, stb.) minták keresése és adaptálása* (ennek jelentősége aligha túlbecsülhető, hiszen jelentős részben az ilyen utazásoknak is köszönhető például Széchenyi Istvánnak és Wesselényi Miklósnak a reformkor létrejöttéhez vezető tevékenysége⁹, de írásaik tanúsága szerint Kodály zenepedagógiája vagy

világnak” nevezett régióból érkezettek esetében.

⁹ Lásd Széchenyi—Wesselényi (1986)

Bibó társadalomeszménye is). E körbe tartoznak az utazások következtében a lakásmódra gyakorolt közvetlen hatások is (ezek annál nagyobbak, minél többek számára elérhető élmény egy-egy célszág kultúrája, így nem csodálható, hogy például Magyarországon elsősorban Ausztria és Olaszország lakáskultúrája vált ilyen mintaadóvá). Fontos motiváció a *legalább időlegesen jómódba kerülés* igénye is; de számolni kell a *“kultúrfőlény”* érzetének élvezetével is (s azzal is, hogy a magasabb státusz átélése sokszor akarva-akaratlan erősíti az etnocentrizmust is); de a magasabb helyzet átélésének eredménye *szociális tudatosodás* is lehet. (Mint még erről szó lesz, gyakori élmény a *kontrasztok* érzékelése: a nyomor és gazdagság, tradíció és modernség egymás mellett élésének élménye, ami különösen feltűnő, ha a kibocsátó ország szociális viszonyai relatíve kiegyenlítettebbek; az eltérő szociális környezet olykor paradoxonokban jelentkezik, -- mint amilyen például a nyomorúságos vályogházakon látott parabolaantenna, a sáros kis faluban árult gyönyörű szőnyeg, vagy éppen a pompázatos paloták higiéniai hiányosságai – amelyek a furcsaság, egzotikum iránti igényt is kielégítik). A hazaitól eltérő szociális helyzetek mindenesetre hozzájárulhatnak a világ komplexebb megismeréséhez. Azon társadalmak polgárai számára, amelyeket a jólét már nem dinamizál, gyakran éppen a szegénység és a *nehézségek megtapasztalása adhat új dinamizmust*; ez is gyakori motiválója a helyzetváltató utazásnak, mint ahogy a *segíteni vágyás, a szociális lelkiismeret, a hasznossá válás igénye* is fontos motiváció lehet. A helyzetváltó utazás *alternatív életlehetőségeket* mutathat meg az utazónak, megtaníthatja neki, hogy a boldogság nem feltétlenül kötődik a jómóddhoz, hogy a jóléti társadalmak kultúráin kívül másfajta életstratégiák is lehetségesek, megtaníthatja arra, hogy *mögé lásson a “kirakatnak”*, megismerje, hogyan is él a világ lakóinak többsége; megtapasztalja a civilizáció törekénységét. A helyzetváltó utazás nemritkán *értékátrendeződéssel* is jár, vagy éppen az értékrend revitalizálásával: mint a béke és biztonság értékének esetében utaltunk rá, az utazási tapasztalatok eredménye az a felismerés is lehet, hogy a hétköznapi életben evidensnek tekintett, megszokottá vált s ezért már nem is olyan hatékony értékek nem is olyan maguktól értetődőek, és igencsak megbecsülendők.

(Természetesen nem minden utazás státuszváltó utazás. Az utazó gyakran ugyanabban a társadalmi státuszban marad, amelyet kibocsátó országában élvez, és – mint bevezető mondatainkban már utaltunk erre -- nagyon sokan ragaszkodnak is ehhez, s olyan utazási formákat választanak, amelyek éppen hogy a megszokott körülményeket biztosítják¹⁰. A társadalmi státuszt őrző utazási formákra azonban jelen elemzésünk nem terjed ki).

*

A társadalmi státuszkülönbségek utazás közbeni átélésének vizuális jelrendszere (szemiotikája)

¹⁰Ennek az igénynek a felismerése nyomán alakultak ki olyan franchise-rendszerek, mint a McDonald's, s ezt nyújtják egyes szállodahálózatok is.

A szocioszemiotika szempontjából kiemelt fontosságúnak kell tekintenünk azokat a *jeleket*, amelyek alapján az utazó társadalmi státuszokat érzékel vagy feltételez, s amelyek alapján viszonyít; saját otthoni helyzetét a célország viszonyai “alá” vagy “fölé” helyezve. Ezek a jelek éppen azért elsődlegesek, mert az utazó, vagyis egy külső szemlélő szemszögéből, tehát a bonyolult szociokulturális összefüggések rendszeréből kiszakítva, *pusztán a szociális státusz vertikális hierarchiájára redukálva* értelmezik az eltérő helyzeteket, s így a *státuszkülönbségek “tiszta” jeleinek* tekinthetők¹¹.

Mivel a szociális státusz viszonyításához egy olyan szembeállítás szükséges, amely egy viszonylagos “*fent*” és egy viszonylagos “*lent*” feltételezésén alapszik, a jelrendszer, mint látni fogjuk, elsősorban *bináris oppozíciókon* alapszik.

Az utazó élményeinek – s ezek között a státuszkülönbségek érzékelésének is – egyik legfőbb dokumentuma a képrögzítés. Hagyományosan a rajz, majd a fénykép, később a film vagy a videó mozgóképe. A szocioszemiotika egyik legalkalmasabb eszköze e vizuális dokumentumok elemzése, elsősorban abból a szempontból, hogy mondjuk a fotó készítője *mit emel ki*, mit és miért tekint megörökítendőnek. A fotókon nagyon sokszor jelennek meg olyan képi témák, amelyeknek önmagukon túli *szimbolikus jelentésük* van (és gyakran főleg e szimbolikus jelentés megjelenítésére készülnek): például a tengerparti pálmák, a narancsliget mint az “örök nyár”; a csillárok a fény, ragyogás, gazdagság; vagy a limuzinok mint a gazdagság, luxus, hatalom szimbólumai.

A társadalmi státusz viszonyítása elsősorban az alábbi (vizuális) szimbólumok bináris oppozícióival történik:

1. Tisztaság, higiéné – a tisztaság hiánya, szemét, mocskok.

A *higiéné* dimenziója nagyon erős társadalmi határvonalat húz; ez ősidők óta így van. A tisztaság, a természetből kidolgozott emberi település mesterséges rendje (illetve a tisztán tartott, ápolat emberi test az “ápolatlan” – szakállas: “barbár” – testhasználattal szemben) a “civilizáció” egyik legfőbb mutatója. Régóta tudjuk azt is, hogy a társadalmi emelkedés egyik legelső lépcsőfokán az identitás nagyon fontos elemévé válik a hipertisztaság (mint a társadalmi ranglétra legalján lévők ápolatlanságától megkülönböztető mutató). Annak megítélése, hogy valami “tiszta”-e vagy “mocskos”, természetesen nagyon relatív, mindig függ a kibocsájtó helyzet sztereotípiáitól, ugyanakkor a kultúrák találkozásában és *a szociális státusz érzékelésében az egyik legegységesebb jelként működik*,¹² (már csak azért is, mert igen erős hatása van az ember pszichéjének nem-tudatos tartományára: az undor a legerősebb affektív hatások egyike). E viszonyítási dimenzió mentén alakulnak ki a “tiszta ország”, “koszos ország” sztereotípiák (az egyik oldalon Svájc, Ausztria, Németország, a skandináv országok, a másikon Afrika, a Balkán, India, stb.) E sztereotípiák alapjául egyrészt az eltérő szokások, tisztaság-szabályok szolgálnak (vagyis, hogy a különböző kultúrák másban mérik a

¹¹ Az ilyen “fent”–“lent” viszonyításon alapszik egyébként az is, amikor a szemlélő egy társadalmi státuszt a magáéval *azonosnak*, a magáéhoz hasonlóknak ítél.

¹²Lásd Douglas (1996 és 2003), Kapitány—Kapitány (2009)

tisztaságot¹³); másrészt azonban az esetek nagy részében – s éppen ezért szolgálhat a tisztaság—mocsok dimenzió szociális viszonyítás alapjául (még akkor is, amikor valójában nem erről, csupán a kulturális szabályok eltéréséről van szó) -- a valóságos szegénység is szerepet játszik a tisztaság, a higiéné hiányában, hiszen a “tisztántartásnak” (főleg a tisztaság euro-amerikai felfogásából adódó normák szerint) jelentős *anyagi feltételei* vannak (a kellő mennyiségű víz rendelkezésre állásától a tisztogatásra jutó szabad időn és kapacitáson keresztül a tisztántartást biztosító eszközök és anyagok beszerzésének lehetőségéig).

Az utazók fotóin – a viszonyítás jegyében -- a tisztaság-dimenzió szélsőségei szerepelnek; a magasabb státuszú világ bemutatásában (a kibocsátó ország viszonyaihoz képesti) hipertisztaság képei, ahol a csillogóan tiszta felületek, az oda nem illő elemek, hulladékok teljes hiánya azt sugallja, hogy itt “az utcáról is enni lehet” ; az alacsonyabb státuszú környezetek fotózásakor viszont témává válik a szemét, a vakolatok hullása, a penész és az elhanyagoltság, a kosz egyéb jelei. Különösen olyan környezetekben, amelyekben – az utazó kibocsátó országában szokásos elvárások szerint – hangsúlyozottan fontos lenne a tisztaság. (Az egyik véglet a mintakövető csodálat, a másik a fensőbbség-tudattal társuló undor élményét igyekszik megörökíteni). A tisztaság dimenziójában minősítő képek között gyakoriak a *vécékről* készített fotók: ezek készítői megörökítésre érdemesnek tartják egyfelől (a hazai átlagot meghaladóan) hipertisztaság, gondozott, automata tisztítórendszerrel ellátott, “designolt”, képek vetítésével “feldobott” vécék látványát, másfelől az európai szemmel igénytelennek tűnő guggolós latrinákat, az európai szokásokhoz képest “rémes”, koszos illemhelyeket. A környezet látványán kívül a tisztaság—mocsok dimenzió az emberek fényképezésében is érvényesülhet: egyfelől vakítóan hófehér, s ezért rendkívül tisztának tűnő öltözetek, másfelől mezítlábas, szakadt ruhájú, maszatos gyerekek , koldusok látványának rögzítése. A tisztaság-dimenzióban való minősítés egy sajátos altípusa az olyan “leleplező” fénykép, amely a magasabb státuszú környezetben (centrum-metropoliszok mellék-, vagy éppen főutcáin, jóléti társadalmak “hátsóudvari” látványai között) fedezi fel -- s hangsúlyozza a megörökítéssel -- a szemét, a mocsok-jelenlétét. Ez az altípus egyfajta *kompenzatorikus* funkciót elégíthet ki; a sajátjánál magasabb státuszúnak ítélt környezet ilyen hiányosságai azt sugallják az utazónak, hogy talán mégsem kell (minden tekintetben) ebben a világban sem másodrendűnek éreznie magát.

2. Rend—rendetlenség

¹³Közismert például a romák “piszkosságára” vonatkozó előítélet, ami (a *minden* stigmatizált csoportot sújtó, -- e csoportok tagjait epitheton ornansként “koszosnak”, “bűdösnek” nevező -- szimbolikus tisztasági leértékelésen kívül) elsősorban talán a lakáskörülményekből, a cigánysorok kövezetlen-sáros, csatornázatlan, stb. körülményeiből, s a környezet egyes elemeinek rendezésére, állandó felújítására az európainál kevesebb hangsúlyt helyező hagyományokból adódik. Ugyanakkor (elsősorban Stewart munkájának köszönhetően) az antropológusok körében közismert az az oláh cigányok körében az európaiakat (gádzsókat) illető azon sztereotípiája is, amely a “gádzsókat” bélyegzi tisztátalannak, mert ugyanabban a vízben mossák felső és alsótestüket, ami a sok tekintetben igen szigorú roma tisztasági szabályok hatókörében elképzelhetetlen. (Stewart, 1994) Hasonlóképpen a városokban gyakran látható szeméthalmozások alapján számos európai utazó egyes iszlám országokat mocskosnak minősít, s ugyanakkor nincs tekintettel az iszlám által előírt és szinte mindenki által betartott (az európai tisztálkodási sztereotípiát messze meghaladó) napi ötszöri mosakodásra, és egyéb, az adott kultúrában fontosnak tartott tisztasági szabályok rigorózus érvényesítésére.

A *rend*—*rendetlenség* dimenziójáról írott könyvecskéjében ¹⁴Polcz Elaine hangsúlyosan érzékeltette az ezen az alapon való megítélés kulturális és perszonális relativitását. A *rend*--*rendetlenség* dimenziója nagyon hasonlít a *tisztaság*-dimenzióra, (többnyire nem is vonható közöttük éles határvonal, hiszen közös lényegük az emberi munkával létrehozott, a természetből kiemelő – a civilizáltság mértékét is jelző -- *rendezettség*), azonosnak azonban nem tekinthető, hiszen a *rend* sem garantálja önmagában a *tisztaságot*, a *tisztaság* pedig elképzelhető egyébként *rendetlen* környezetekben is. Míg a *tisztaság* esetében a *higiéné*, a *rend* esetében a *szabályosság*, a *csoportosított elhelyezés* a fő szempont.

Nagyon sok fotó készül a *rendezettség vizuális megnyilvánulásairól*; szabályozott házak, utcaképek; a parkokban nyírott fák, bokrok, formára – olykor szimmetrikus formába -- alakított virágegyüttesek; a szökőkutak, medencék, stb. mind a *rendbe* kényszerített természet jelképeiként jelenhetnek meg ezeken a fényképeken. (Hogy ez hogyan függ össze a magasabb státusszal, eléggé nyilvánvaló: a természet ilyen átalakításának képessége mondjuk Szemiramisz óta a *hatalom mértékét* is kifejezi). Bár a tárgyak funkcionális használata a legszegényebb környezetben is esztétikus rendet eredményez, e *rend* öncéllá, s különösen hangsúlyozottá ott válik, ahol megteremtésére *többlet-energiák* fordíthatók (s minél nagyobb a *hatalom*, annál több *többletenergia* szolgálja éppen ezt a célt. A piramisok s egyéb monumentális emlékművek éppen az ilyen hiper-*rend* megteremtésének jelképei is). A hiánytársadalmakból érkezettek számára a jóléti társadalmak áruválasztéka egyfelől mennyisége által hat lenyűgözően, másfelől azonban éppen az *elrendezésbe befektetett* *többletenergiák* által: a kirakatok színharmoniaja, egysége; a csoportosított áruk; a szelektív hulladékgyűjtés (amikor ez a kibocsátó országban még nem általános) ilyen – megőrkítésre méltó – jeleknek minősülnek. A másik véglet a *rend* (az otthon megszokott szabályok *érvényesülésének*) *hiánya*; ezért is válik fotótémává az alacsonyabb státuszú célországokban a lakótelep közepén látható kecskeketrec vagy baromfiól, a nagyvárosi utcán terelt juhnyáj, vagy az ugyanott samaragoló “bennszülött”; a látható szabályok nélküli kaotikus járműforgalom, a piacokon, boltokban halmokban összedobált, egymástól el nem különülő, különböző termékek, az otthon megszokotthoz képest össze-nem-illőnek, *rendetlennek* ítélt öltözékek; s nem csak a *tisztasághiányról*, hanem a *rendezettség igényének és/vagy lehetőségének hiányáról* is árulkodó romos házak, elhanyagolt közterek, hámló vakolatok.

3. Bőség--hiány

Említettük már a jóléti társadalom szimbolikusan (is) ható elemei között a *mennyiség*, a *választék* szerepét; a javak bősége egyfelől, s hiányuk másfelől: ez talán a társadalmak közti státuszkülönbségek legmagátólértetődőbb dimenziója. Az utazók fotói is tükrözik ezt a jelentőséget: sok fényképen érezhető, hogy készítője az őt lenyűgöző (a számára otthon megszokotthoz képest más nagyságrendet képviselő) *árumennyiséget* kívánta megőrkíteni (például egy gigantikus nagyáruház vagy pláza – vagy éppen specializált ruhaboltok a legkülönbözőbb igényeket is figyelembevevő választékának -- lefényképezésével). Külön fotótéma az *ételek választéka*, (szintén volt már szó fentebb arról, hogy a hiánytársadalmakból

¹⁴ Polcz (1987)

jöttek számára mit jelenthetett a gazdagon terített svédasztal; de a hatvanas-hetvenes évek turistafényképein kedvelt jelenet volt például a déligyümölcsös halmok (halmokban tornyosuló banán, narancs, stb.) előtti fényképezkedés is. A képeken látható piacok, az iszlám országok hatalmas bazárjai ugyan nem mindig nevezhetők egy magasabb státuszú társadalom reprezentánsainak, (s a megörökítés motivációja gyakran csak egy kellemes vagy éppen egzotikus hangulat láttatásának igénye), e piaci hangulatok kellemessége azonban nagyrészt az emberiség szűkölködés-tapasztalataiban gyökerezik, s így például a fűszerhalmok mennyisége, színválasztéka, a bazárok zsúfoltsága (ha a zsúfoltsághoz nem társulnak például a rendetlenség jelei), mégiscsak egyfajta gazdagság asszociációit sugározza. A bőség—hiány dimenzió másik pólusán fotótémává válnak a javak hiányának jól érzékelhető jelei: a hatvanas-hetvenes évek Romániájában, a Szovjetunióban, vagy szegény ázsiai, afrikai, latin-amerikai országokban készült fotókon gyakran az a fő információ, hogy *mi nincsen* a képen: így bizonyultak képre érdemesnek olyan üzletek polcai, amelyeken csak két-háromféle konzervből állt az egész kínálat, a zöldségbolt kirakatában árválkodó néhány szem zöldség; de ugyanebből a megfontolásból készülnek képek a (világ nagy részén ma már a hétköznapi élet természetes velejárójaként használt) elektromos közvilágítás hiányáról, petróleumlámpás vagy egyéb, elektromosság-előtti világítóeszközökről, a csatornázás híján az utcán csordogáló szennyvízről, csupán néhány tárgyat magukba fogadó szegényesen üres lakóterekről, a megszokott tárgyak olyan (a hazai nyomorúságból is ismert) kényszerhelyettesítőiről, mint a rongyokból összehordott fekhely, a kartonpapír-takaró, a láda-asztal, a papírral pótoltt ablaküveg, az összespárgázott cipő, stb.

4. Pompa, díszesség – leromlottság.

A jólétet, gazdagságot nem csak a *mennyiség*, hanem *a tárgyak és anyaguk minősége* is hordozza. A minőségnek több összetevője van, ezek egyike a *tartósság*. A jó minőség egyik jele, ha valami hosszú időn át megőrzi eredeti állapotát (még az arany vonzerejének is egyik eleme, hogy – például a vassal, bronzsal, ezüsttel ellentétben -- nem veszíti el a fényét). Az új tárgyak *frissességéhez* majdnem mindig pozitív képzetek társulnak, s így ha valami sok idő múltán is újnak, frissnek látszik, ez jelentős minőségi mutató lehet. A “jó minőség” másik fontos összetevője a gyenge minőségtől való *különbsége, átlagfelettsége*. A minőségi tárgyak ennek köszönhetően (ennek is köszönhetően) lehetnek státuszsimbólumok, hatalomjelzők, s mint ilyenek, privilégiumok, monopóliumok tárgyai: kincsek. A tartósság és az átlagból kiemelő egyéb fizikai tulajdonságok mellett a “minőség” velejárója a nehezebben megragadható (mert sok mindenben változó és a szubjektív megítéléstől erősebben függő) *esztétikai minőség*¹⁵, ami egyes tárgyi elemeket alkalmassá tesz arra, hogy funkcióik közé bekerüljön a környezet “szebbé” tétele, a *díszítő funkció*. A díszítő funkció abban az értelemben mindig kapcsolódik a “luxus” képzetköréhez, hogy a díszítésre általában a létfenntartáshoz legszükségesebb tevékenységek után, többletek (többszörjavarok, felszabaduló idő) képződését feltételezve kerül sor, s éppen ezért válik a díszítettség a (hatalmat és/vagy gazdagságot jelző)

¹⁵ Az esztétikai dimenzió részének tekinthető egy olyan -- a tisztaság-dimenzióval is érintkező --(rész)dimenzió, amely igen gyakran válik fotótémává: a körülmények, -- s különösen az ételek -- *gusztusossága—gusztustalansága*.

reprezentativitás egyik fő eszközévé. A minőségi illetve díszítő elemek¹⁶ halmozásával a reprezentativitás *pompává* fokozható. A mennyiségi mozzanat, (például a *méretek* nagyság-sugallatával) tovább fokozhatja ezt a hatást. A magasabb státuszú környezetek egyik legfőbb szimbolikus dimenziója a pompa, a díszesség, a kincsek megörökítése, amihez – egyik legfőbb státuszjelzőként -- gyakran a szemléltető eltörpítő méretek társulnak: a kastélytermek, paloták, kincstárak képei mindig egy hajdani vagy jelenlegi hatalmi központ, a “fent” nagyságát sugározzák. Külön altípusát képezik a pompáról szóló képeknek azok, amelyek hangsúlyozottan csak a díszítést, vagy a hétköznapiakból kiemelő luxust szolgáló megoldásokat örökítenek meg, olyan megoldásokat, amelyek egy alacsonyabb státuszú életforma szemszögéből már diszfunkcionálisnak, az *öncélú fényűzés* megnyilvánulásainak minősülnek¹⁷ (az aranyozott vécékefétől a testet vízszaggal masszírozó fürdőkádon át a rejtett hangszóróból kellemes zenét árasztó virágágyásokig)¹⁸. A másik véglet a *díszítettség, a minőség (teljes) hiánya*, illetve – s elsősorban – a *tartósság ellentéte*: az omladozás, málladozás jelei, az ideiglenességet árasztó bádoggvárosok, nyomornegyedek, (amelyekben a higiénia hiánya és a rendezetlenség említett mozzanatai mellett éppen ezek a jelek, az ideiglenesség¹⁹, a gyenge minőség és a pusztulás—lepusztultság jelei a legbeszédesebbek).

A (tárgyi) minőség egyik lényeges eleme a tárgyak *anyaga*. A tartóssággal, díszítőképességgel és az egyéb megkülönböztető tulajdonságokkal is összefüggésben egyes anyagok “*nemesebbnék*” minősülnek másoknál (arany, ezüst, drágakövek; ébenfa, teakfa, egyéb drága fafajták; bársony, brokát, selyem, nemesbőr, illetve az ezekből készült tárgyak, öltözetek). Ezen anyagok alkalmazása eleve a pompa eszköze lehet, míg a gyenge minőségűnek, dísztelennek számító anyagok a szegénységre utalhatnak. (Ezzel kapcsolatban fellép egy paradox hatás is. Mivel a nemes anyagok a státuszszimbólumok részeivé válnak, azok az alsóbb helyzetű csoportok, amelyeknek ezen anyagok alkalmazására nem futja, relatív kiemelkedésüket, a még alsóbb helyzetűekhez képest magasabb státuszukat gyakran a “nemes” anyagokat *helyettesítő* (olcsóbban, könnyebben beszerezhető, de a “nemes” anyagokra hasonlító) pótmegoldásokkal próbálják kifejezni. (Arany helyett réz, ezüst helyett alumínium, márvány helyett márványmintás linóleum; bársony helyett plüss, nemesbőr helyett műbőr, kristály helyett üveg, stb.) Ezek a maguk körében valódi státuszszimbólumok, de ha a külső

¹⁶ Természetesen ahogy a minőségi tárgyak nem válnak minden esetben díszítőelemekké, a díszítő funkciójú elemek sem mindig minőségek – de (éppen mert a tárgyi “minőség” az, ami az átlagból való kiemelkedése révén a társadalmi hierarchiában való hasonló kiemelkedés – hatalom, gazdagság – szimbóluma lehet), majdnem mindig *annak próbálnak látszani*.

¹⁷ Természetesen itt figyelembe kell venni, hogy – s különösen így van ez a fogyasztói társadalomban – az is állandóan változik, hogy egy adott társadalmi közegben mi számít felesleges luxusnak, öncélú fényűzésnek: a főszevegben említett jaccuzzi példáján láthatjuk, mint válik egy-egy ilyen megoldás szélesebb körben is népszerűvé, s fényűzőből viszonylagosan hétköznapivá.

¹⁸ A fénykép szimbolikus funkcióit jól jelzi, hogy például az említett zenélő virágágyásról készült fotókon természetesen éppen a luxusjellegű lényeg, a muzsika *nem látható*; minthogy azonban az utazó számára az átélt élmény a magasabb státusz szimbólumaként hatott, még így is fontosnak tartja a rögzítést, hiszen az önmagában semmitmondó kép kommentárral kísérve alkalmas lehet a közvetíteni kívánt információ, a luxusban megjelenő magasabb státusz érzékeltetésére. Hasonló példa az ellenkező pólus, az alacsonyabb státusz szimbolikus megragadásának – éppen az ilyen szimbolikus elemek fontosságát bizonyító -- esetei közül, amikor a fotós szálláshelye falának néhány piros pöttyét tartja ábrázolásra méltónak, ami végképp csak azzal a kommentárral együtt értelmezhető, miszerint ezek az agyoncsapott poloskák nyomai (s mint ilyenek, természetesen a hely “borzalmasan” alacsony státuszának bizonyítékai és jelképei).

¹⁹ Idetartoznak a sátorozó cigányokról, nomádokról készült fényképek is.

szemlélő olyan közegből jön, amely már “felülről” nézi ezeket az utazónó erőfeszítéseket, akkor éppen hogy a *szegénységet érzékeltető* fotótémává válhat a pótlás, a nyomor reprezentációs erőfeszítéseinek dokumentálása. (Például a nyomorúságos viskókat díszítő karácsonyfaéggő-füzérek, tükörcserepes üveggömbök, színes tárgyak lefényképezése).

Mind anyaga nemességével, mind díszességével a magasabb státusz jelzője lehet az *öltözék*. Nem csak az egyes emberek státuszkülönbségeinek jelzése, de egész társadalmakat is minősíthet, hogy mennyire “jólöltözöttek”. Nem csodálható hát, hogy hangsúlyos fotótémaként is gyakran szerepel az öltözet, vagy az utazó szempontjából vett szokatlansága-egzotikuma okán, vagy pedig éppen azzal a céllal, hogy a meglátogatott társadalomnak az otthonitól való státuszkülönbségét érzékeltesse. (Gyakran e két szempont együtt van jelen, és azt örökítik meg, hogy a célországban milyen “különös” eszközökkel jelenítik meg a magasabb²⁰ vagy alacsonyabb státuszt). Az otthon megszokottnál díszesebb és/vagy jobb minőséget sugárzó és/vagy elegánsabb öltözékek magától értetődően egy magasabb státuszú társadalom képzetét keltik; az otthoninál szegényesebb és/vagy gyengébb minőségű és/vagy kopott-foltos-rongyos ruházat alacsonyabb státuszú társadalomra, mindkét típus lefényképezése pedig olyan társadalomra utal, amelyet szembetűnő társadalmi különbségek, szélsőségek jellemeznek. Az utazó egyébként ruházatával *maga is elhelyezi magát* egy vertikális skálán, s mivel, mint írásunk első felében láttuk, az utazás időleges státuszváltozással is járhat, nem ritka az sem, hogy az öltözék fejezi ki az utazó ezirányú szándékait. Találkozhatunk a “felfelé” és a “lefelé” öltözés példáival is: akik az utazás során időlegesen magasabb szociális státuszba kerülnek, gyakran legjobb ruháik magukkal vitelével, “kiöltözéssel” is igyekeznek jelezni (és alkalomadtán elő is segíteni) a kívánt státuszemelkedést; mások az otthoninál egyszerűbb-rosszabb ruhát öltenek (vagy azért, mert úgy gondolják, a célország alacsonyabb státuszú környezetéhez ez illik, az ottani mostohább körülmények között ez nem megy tönkre, ezért nem kár; vagy azért, hogy a valóságosnál szerényebb helyzetűnek mutassák magukat, akinek nincs pénze, nem érdemes kirabolni).

5. *Csillogás, fény – sötétség, homály.*

A pompa egyik legfőbb, eddig még nem hangsúlyozott kifejezője – (s ezért is fontos reprezentatív tényező még a szegénység viszonyai között is) -- a *csillogás*. (Az aranynak ez a tulajdonsága talán még tartósságánál is fontosabb szerepet játszik abban, hogy ez a fém lett a világ nagy részén a magasabb státusz egyik legfőbb jelképe). A Nap, a földi élet forrásaként egyben a Földlakók számára a legnagyobb kozmikus hatalom is, s ennél fogva a hatalmi jelképek között is meghatározó. A Nap színét hordozó aranyon kívül hatalom és gazdagság szimbólum lehet bármi egyéb is, ami a fényhez kapcsolható. Így lesznek a magasabb státusz érzékeltetésének eszközei, s így az ezt megragadni kívánó utazó fotótémái is a ragyogó esti kivilágításban fürdő (tehát átlag feletti fényt felhalmozó) városok; a neonok, lámpaizzók sokaságával világított, színesített kirakatok; a csillárok; a gyakori fotó-toposzként felbukkanó tükrök (palotatermek tükörfolyosóitól a mellékhelyiségek tükörfelületeiig); s egyáltalán

²⁰ Törzsfőnökök tolldíszzeitől, agyondíszített egyenruháktól a City keménykalaposain át a frakkos-zsakettes, nagyestélyis eleganciáig igen széles választéka van a fotótémává váló “különös” státuszjelző öltözékeknek.

bármilyen csillogó felület (aranyozott, krómozott tárgyak, fényesre csiszolt márvány, stb.) – mindez természetesen a higiénikus tisztaság és a romlatlanság-frissesség korábban már említett pozitív képzetét is sugározza. Az életadó fény szimbolikája elválaszthatatlan a (kellemes) meleghez, a nyárhoz fűződő egyéb szimbolikus tartalmaktól, s a napsütés, *az örök nyár édeni világa* is fontos azok között a képzetek között, amelyek az utazás célországát az utazóval saját világánál vonzóbbnak láttathatják. (Ezért válnak fotótémává az északabbról érkezők számára a januárban termő narancsfák, a kertben szabadon növekvő filodendronok, agávék, az autópálya oldalát díszítő leanderek, a tengerpartok pálmafa-alléi). S ha a fény gazdagság és hatalom jel, a fény hiányához a szegénység, az alsóbb társadalmi státusz képzetek kapcsolódnak; így amikor az utazó vizuálisan érzékelteni akarja egy alacsonyabb státuszú társadalom jellegét, ebben gyakran sikátorok, sötét mellékutcák, megvilágítatlan, barlangszerű lakások és műhelyek, fénytelen nyomasztó külvárosok (és fénytelen arcok) képei vannak a segítségére.

6. Tágasság--szűkösség

Említettük a magasabb státusz legnyilvánvalóbb jelei (és a pompa összetevői) között a tér méretét. A *méret* önmagában is lehet fotótéma: a tágas terek, hatalmas paloták, a szállodai szobának az otthon megszokottnál nagyobb méretei²¹; hatalmas autók, limuzinok, jachtok mind gazdagság és hatalomszimbólumokká válhatnak. De ugyanígy szimbolikus jelentősége lehet az ellenkező végletnek is: a szűkösség, kényelmetlenség, zsúfoltság – az egy emberre jutó túlságosan kicsiny tér – gyakran az alacsonyabb státusz kifejezése. A diákszállók, turisztaszállások 6-8 vagy még sokkal több ágyas közös termeinek, a lakások, közösségi terek zsúfoltságának lefényképezésével az utazó a fokozott kényelmetlenséget (vagyis önmaga átmenetileg alacsonyabb társadalmi helyzetbe kerülését) próbálja dokumentálni. Máskor az “öslakosok” anyagi korlátait mutatja be az olyan fotó, amelyen például hárman ülnek egyetlen motoron, vagy egy autóba, egyetlen kicsiny lakásba zsúfolódik be egy hatalmas család.

7. Kényelem—kényelmetlenség

A tér mérete már maga is egyik alapja a kényelem vagy a kényelmetlenség érzésének. A valóságos kényelemhez azonban számos egyéb feltétel is szükséges lehet. Részben olyan *tárgyak*, amelyek kényelmesebbé teszik az ember életét, részben a kényelem biztosításához kapcsolódó *személyzet*. Mind emez, mind amaz gyakran kiváltság, kevesek privilégiuma, s így ezek képe is alkalmas arra, hogy magasabb státuszt érzékeltesen. (Attól függően, hogy az utazó otthonában mi számít a kényelem ilyen kiváltságos kellékének, a legkülönfélébb tárgyak és szolgáltatások lehetnek a magasabb státuszt sugalló fotótémává: légkondicionálók, uszodai medencék, jaccuzzik, szobai bárók, pakolások, masszázások, minden kényelem jel és minden átlagon felüli figyelmesség²²; és a kiszolgálást végző személyzet: szobapincérek, londonerek,

²¹A szállodai szoba mérete – és lakásimitációjának ettől elválaszthatatlan mértéke -- a szálloda besorolásának is kritériumai közé tartozik az egyes szobától az apartmanon át a lakosztályig.

²²Például a szoba televízió-képernyőjére kiírt, személyre szóló üdvözlés, az ágyon virág-formába hajtogatott törölköző; bérelt nyaralóban a vendég üdvözlésére kitett desszertestál, stb.

sofőrök, takarítók (a szállodáknak gazdagon kidolgozott jelrendszere van e státuszok jelzésére: melyik szintű szálloda milyen személyzeti ellátást biztosít, s az utazó olykor azért örökíti meg őket, hogy érzékeltesse: időlegesen ilyen sokan rendeltettek az ő szolgálatára); s kedvelt fotótémát adnak az olyan szolgáltatók is, akik az utazó anyaországában hiányzó szolgáltatást képviselnek. riksakulik, hordárok, serpák, cipőtisztítók. (Ez utóbbiak képei azonban többnyire nem annyira az utazó időlegesen magasabb státuszát jelzik, mint inkább a célország lakosainak alávetettségét, általánosan alacsonyabb – kiszolgáló -- helyzetét). Amikor az utazó a maga időlegesen alacsonyabb státuszba kerülését akarja jelezni, ezt gyakran az út során őt ért kényelmetlenségek megörökítésével teszi; (például amikor a szállodában vagy egyéb vendéglátó helyeken olyan hiányosságokat rögzít, amelyek nem hiányozhatnak az általa megszokott környezetben). Amikor azonban a magasabb státusz szemszögéből tekint egy alacsonyabb státuszú fogadóországra, akkor előszeretettel fényképez olyan *életkörülményeket, munkaformákat*, amelyekben az öslakosok szerepelnek olyan megterhelő helyzetekben, amelyek az utazó számára nem egyszerűen kényelmetlennek, túlságosan nehéznek, hanem elborzasztónak, s az utazó szemszögéből a célország alacsonyabb helyzetét ezáltal is bizonyítónak tűnnek.

8. Biztonság—biztonsághiány

A státuszkülönbségek érzékeltetésének következő dimenziója a *biztonság--biztonsághiány* dimenzió. A *magas fokú közbiztonság* számos társadalom számára vágyott állapot, s így megléte egy-egy társadalomban (a társadalom egészének megítélését illetően) határozottan státuszemelő. A fényképeken az ilyen hangsúlyozott biztonságot képviseli az egymásba kerítés nélkül átmenő kertek látványa; s ebbe a körbe tartozik az őrizetlenül hagyott tárgyak (falhoz támasztott esernyők, kerékpárok, stb.) fotózása is. A *biztonság hiánya, a bűnözés veszélye* magas státuszú társadalmakra is jellemző lehet (mint amilyenek például a világcentrum metropoliszai), de ezekben az esetekben is a feltételezett veszélyek leginkább az alacsonyabb státuszú csoportokhoz (és a városok alacsonyabb státuszú negyedeihez) kapcsolódnak. Még jellemzőbb azonban, hogy a biztonsághiányt a saját társadaloménál alacsonyabb státuszú társadalmakhoz kapcsolják; közismertek azok a sztereotípiák, amelyek következtében az utazást sokan azokba az országokba is túlságosan veszélyesnek ítélik (támadásoktól, rablástól, terrorakciótól félve), amelyek ugyan alacsony státuszúak, de a közbiztonság tekintetében valójában stabilabbak, mint a náluk gazdasági és/vagy politikai tekintetben magasabb státuszú országok. A *szegénység és a bűnözés képzetkörei sokak megítélésében erősen összetapadnak* (ebben a valóságos összefüggésen, a mélyszegénységnek egyeseket a bűnelkövetés felé taszító hatásain kívül szerepet játszik – és a szegények felől érkező fenyegetést a valóságosnál nagyobbak láttatja -- az a tudatalatti szorongás is, amit a relatív előnyök birtoklói az egyenlőtlenség igazságtalansága folytán éreznek: amit birtokolnak, az elvehető, akinek nincs, az nyilván vágyik rá, s így – az előítéletek szerint -- az is feltételezhető, hogy el akarja venni²³). A bűnözést magát értelemszerűen ritkán örökíti meg képek (egy-egy utcai lopás

²³Egyes iszlám ország “veszélyesnek” ítéltése mögött is gyakran azok Európánál alacsonyabb státusza a legfőbb motívum, ami felerősíti az iszlám terrorizmus – a feltételezettnél a legtöbb helyütt jóval kevésbé fenyegető – valóságos veszélyeit.

lefényképezése turistabravúrnak számít), de a feltételezetten “veszélyes” környezetben (Szicíliaiban, Nápolyban, a Sohóban, egyes ázsiai, afrikai országok “érdes részein”) sokszor készülnek olyan képek, amelyeket olyan kommentárokkal lehet kísérni, mint: “itt történt az a híres bűneset...”; “ebben a kanyonban szokták kirabolni a vonatot”, “erről az üzletről azt mondják, hogy kapcsolatban áll a maffiával”, stb.

9. Exkluzivitás --tömeqlét

A biztonság – a fenyegetettség figyelembevételével – *elzártságot* is feltételez: minél magasabb státuszú egy személy, egy csoport vagy egy egész társadalom, annál több védelem veszi körül, életformája annál exkluzívabb, (ami az alacsonyabb státuszúaktól való elzártságot is jelent). A védelem tehát részben a *valóságos veszélyek ellen* biztosítja a magasabb státuszúakat, részben *a többiek, a tömegek kizárását* szolgálja. A magasabb státuszúak életének színtereit megannyi korlát óvja, amelyeken csak a kiválasztottakat engedik át: beléptető rendszerek, a belépés klubtagsághoz kötött lehetősége, hajók, repülőterek zsilipelési rendszere; országok viszonylatában határellenőrzések, határzárak (extrém esetben falak, aknazárak is). Az “Európa-erőd” képzetét is Európa és a kizárni kívánt környezet státuszkülönbsége hozza létre. Az exkluzivitás ugyanakkor hangsúlyozott *kivételezettséget* is jelent. Ismert az a gyakorlat, amikor például áruvásárlásnál a kiemelt vásárlót külön (s a megbecsültség fokozott jeleivel körülvett) tárgyalóhelyre irányítják (a vásárló időleges státuszemelkedés-élménye ezt igen hatékony marketing-trükké is teszi); de ugyanez a kivételezettséget jelző elkülönítés érvényesül a VIP-várótermekben, páholyokban, különböző exkluzív klubokban, kaszinókban is. Az ilyen exkluzív terekbe való belépéskor a beavatási rítusok kapcsán a kulturális antropológia (Van Gennep, Turner) által leírt *liminalitás-szabályok* érvényesülnek. A hajók, kompok és repülőterek, mint az országok közti átmeneti terek több tekintetben is hangsúlyozzák ezt az exkluzivitást: a biztonsági zsilipeken kívül itt említhetők a *duty free shopok* is, amelyekben az ezekbe bejutók az árban is megnyilvánuló kivételezett helyzetben részesülhetnek. Az utazók gyakran örökítik meg fényképeiken ezeket a színtereket, nem utolsósorban mint időlegesen megemelt társadalmi státuszuk dokumentumait. Korábban szóba került már a *saját sziget* vásárlásának lehetősége: ez egyúttal az exkluzivitás csúcshimbóluma is: az utóbbi időben az Interneten megjelentek ilyen szigeteket árusító cégek, s a bulvármédia számos híre szólt arról, miként vásároltak különböző sztárok saját szigetét maguknak: e szigetek egyrészt a megközelíthetlenség, másrészt – megközelíthetlenségükkel is összefüggésben – egy fajta hiperstátusz szimbólumai. (Az exkluzivitás, és az ettől elválaszthatatlan magasabb státusz ellentéte a *mindenkit egybemosó tömeg*; alacsonyabb státuszú társadalmakban gyakori fotótoposz a szegényes, szürke tömeg áramlása).

*

Úgy tűnik tehát, a magasabb illetve alacsonyabb státusz jelzésére a vizuális jelrendszerben egy olyan dimenzió-háló áll a szemlélő (a résztvevő vagy éppen az elemző) rendelkezésére²⁴, amely

²⁴ Minthogy az utazó ugyanazokban a dimenziókban minősíti az általa látottakat, amelyek a társadalmi különbségeknek *általában is* alapvető jel-elemei, így az e képek elemzéséből adódó következtetések nem csak az

a magasabb—alacsonyabb státuszt az alábbi szimbolikus elemekből “keveri ki”:
tisztaság—mocsok; rend—rendetlenség; bőség (mennyiség)—hiány; minőség, díszesség,
pompa—leromlottság; csillogás, fény – sötétség, homály; kényelem—kényelmetlenség;
biztonság—biztonsághiány; exkluzivitás—tömeglét. Ezek az elemek *a státuszkülönbségek történelmi kialakulásának egyes lépcsőit* is jelzik: a társadalomnak a természetből való kidolgozódását, a civilizáció megjelenésének folyamatát; a többletek, s ezzel az egyenlőtlenségek kialakulását; a különbségek rögzülését s ennek kifejezésére a reprezentáció megszületését; az alá-, fölérendeltség rendszerré válása által lehetővé vált többlet-szolgáltatások megjelenését; az egyenlőtlenségek következtében kialakult konfliktusok és veszélyek felbukkanását és a fölérendelt helyzetűeknek a többiektől való elkülönülését²⁵. *Így a státuszjelzések nem csak a mai státuszkülönbségek jelzései, beléjük épült az egyenlőtlenségek létrejöttének történelme is.* Ugyanakkor az egyes elemek (státusz-különbség-jelző dimenziók) használata azt is jelzi, hogy a jelhasználó számára *elsősorban mely elemek* a magasabb és alsóbb státuszok közti különbségek legfőbb mutatói. *E dimenziók tehát valódi strukturális elemeknek, egy jelrendszer moduláris elemeinek bizonyulnak.*

*

Az utazás egyik legfőbb funkciója a *világ megismerése*. E megismerés közvetlen információk szerzését is jelenti, de ugyanakkor *szimbolikus jeleken keresztül közvetett tudások felismeréséhez vagy megerősítéséhez is vezet*. E megismerési folyamat lényeges része a társadalmi státusz különbségeit kifejező jelrendszer. *E jelrendszerrel viszonyítani lehet egymáshoz a különböző társadalmakat, s ezek rendszerében-hierarchiájában el lehet helyezni a saját társadalmat. A jelrendszer használata ugyanakkor a saját helyzet relativitását is tudatosítja.* E jelek mint átvehető minták arra is alkalmasak, hogy rajtuk keresztül *a saját helyzetet módosítani, változtatni lehessen*, s (egyre növekvő) differenciáltságuk, a különbségeket jelző dimenziók számának növekedése a jelhasználók gyakorlatán keresztül visszahat az egész társadalmi rendszerre, s azt mind differenciálttá és diverzifikálttá teszi.

(2009)

Kapcsolódó irodalom

Barthes, Roland (1985): Világoskamra, Európa, Bp.

utazás során létrejövő “fent—lent” viszonyítások jelrendszerére alkalmazhatók, hanem általánosan, *a társadalmi különbségek érzékeltetésének általánosan használt jelrendszereként is értelmezhetőek.*

²⁵A fény—sötétség dimenzió (s félig-meddig a többi dimenzió egyike-másika is) az ember társadalmi tapasztalatainál régebbi, mélyebb, az élő lényeket érintő, mintegy fiziológiai tapasztalatot rögzít, s tesz a jó—rossz polarizáció alapjává. Ezekre a *fiziológiai alapokra* rakódnak rá azután a társadalmi jelentések, amelyekben a pozitív képzetek mindaddig a fentebbi, a negatívak a lentebbi helyzethez kötődnek, mígnem a szociális egyenlőtlenségek társadalmi ártalmi és a tartósan “fenti” helyzetből gyakran adódó dekadencia megfordítja vagy legalábbis ambivalenssé teszi “fent” és “lent” megítélését.

- Bán András (szerk.) (1999): *Körülírt képek, Fényképezés és kultúrakutatás*, Miskolci Galéria—Magyar Művelődési Intézet, Miskolc--Bp.
- Bán András--Forgács Péter (szerk.) (1984): *Vizuális antropológiai kutatás munkafüzetek I-III*, Művelődéskutató Intézet, Bp.
- Baudrillard, Jean (1987): *A tárgyak rendszere*, Gondolat, Bp.
- Biczó Gábor (szerk.) (2004): *Az Idegen (Variációk Simmeltől Derridáig)*, Csokonai, Debrecen
- Boglár Lajos (1973): *Vizuális antropológia, Filmkultúra*, pp. 56-59;
- Clifford, James (1994): *A törzsi és a modern, Café Babel*, 14 sz.
- Cohen, Erik (1987): *Authenticity and Commoditization in Tourism, Annals of Tourism Research*, 15. (pp. 371.386)
- Douglas, Mary (1966): *Purity and Danger*, Routledge and Kegan Paul, London
- Douglas, Mary (2003): *Rejtett jelentések*, Osiris, Bp.
- Feischmidt Margit (szerk.)(1997): *Multikulturalizmus*, Bp. Osiris,
- Fejős Zoltán (szerk.) (1998): *A turizmus mint kulturális rendszer*, Bp. Néprajzi Múzeum
- Fejős Zoltán (szerk.) (2000): *Idő és antropológia*, Bp. Osiris.
- Fejős Zoltán—Szijártó Zsolt (szerk) (2000): *Turizmus és kommunikáció*, Néprajzi Múzeum—PTE Kommunikáció Tanszék, Bp.-Pécs
- Flusser, Vilém (1990): *A fotográfia filozófiája*, Tartóshullám—Belvedere, 1990. Bp.
- Gayer Zoltán: *Fényképaktusok. Amatőrképek a rendszerváltás előtt és után*, *Replika*, 33.
- Geertz, Clifford (1994): *Mély játék: jegyzetek a bali kakasviadalról*, In, Geertz, Clifford. *Az értelmezés hatalma*, Osiris, Bp. (pp. 126-169)
- Gyáni Gábor (1998): *Az utca és a szalon*, Új Mandátum, Bp.
- Hankiss Elemér (1999): *Proletár reneszánsz*, Helikon-Universitas, Bp
- Járosi Katalin (2006): *Felkerekedés egy másik világba. Regio*, 3. Issue
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (1989): *Intézménymimika*, VITA, Bp.
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (1995): *Rejtjelek 2*. Kossuth, Bp. "A hatalom jelei" fejezet (pp. 25-61)
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (1996): *Kultúrák találkozási pontja, kultúraváltás*, Savaria University Press, Szombathely
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2006): *Intézménymimika 2*. Új Mandátum, Bp.

- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2005): *Tárgyak szimbolikája*, Új Mandátum, Bp.
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2009): Néhány gondolat a tisztaság szimbolikájáról, In: Juhász Katalin (szerk.): *Tiszta sorok (Tanulmányok a tisztaságról és a tisztálkodásról)*, l'Harmattan, Bp.
- Klaniczay Gábor—S. Nagy Katalin (szerk.) (1982): *Divatszociológia I-II*, TK, Bp.
- Kunt Ernő (1995): *Fotóantropológia*, Árkádium, Miskolc
- Lewis, Oscar (1968): *Sanchez gyermekei*, Európa, Bp.
- MacCannell, Dean (1976): *The Tourist: a New Theory of the Leisure Class*, Schocken Books, New York
- Mumford, Lewis (1985): *A város a történelemben*, Gondolat, Bp.
- Nash, Dennison (1984): A turizmus mint az antropológia tárgya, in: Fejős Zoltán (összeáll). *CulTours, Népművelési Intézet*, Bp. (pp. 61-70)
- Packard, Vance (1971): *Feltörekvés, reklám, szexualitás Amerikában*, Gondolat, Bp.
- Polcz Alaine(1987):*A rend és a rendetlenség jelensége az emberi cselekvésben*, Kozmosz, Bp.
- Schütz, Alfred (1984): *Az idegen*. In: Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban*, Gondolat, Bp.
- Sontag, Susan (1981): *A fényképezésről*. Európa, Bp.
- Széchenyi István—Wesselényi Miklós (1986): *Feleselő naplók*, Bp.
- Stewart, Michael S. (1994): *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*, Max Weber Alapítvány--T-Twins, Bp.
- Szijártó Zsolt (2000): A turizmus mint menedék, In: Fejős Zoltán—Szijártó Zsolt (szerk.): *Turizmus és kommunikáció, Néprajzi Múzeum—PTE Kommunikáció Tanszék*, Bp.-Pécs
- Turner, Victor (2002): *A rituális folyamat*, Osiris, Bp.
- Urry, John (1990): *The Tourist Gaze*, London, Sage
- Zentai Violetta (1996): A fogyasztás kultúrája és a történelem, *Replika* 21-22;